

Mieczysław Łobocki

Zastosowanie ankiet i kwestionariuszy w poznawaniu uczniów

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki
Humanistyczne 30, 193-209

1975

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Instytut Pedagogiki i Psychologii
Wydziału Pedagogiki i Psychologii UMCS

Mieczysław ŁOBOCKI

Zastosowanie ankiet i kwestionariuszy w poznawaniu uczniów

Применение анкет и опросных листов в изучении учеников

L'application des enquêtes et des questionnaires à connaître les élèves

Badania ankietowe i kwestionariuszowe mają częste na ogół zastosowanie w klasie szkolnej. Nie zawsze jednak przeprowadzane są zgodnie z metodologicznymi założeniami badań naukowych. Z drugiej strony nie należy zapominać, że we współczesnej metodologii badań pedagogicznych i psychologicznych najmniej opracowane spośród stosowanych powszechnie metod są właśnie ankiety i kwestionariusze. Nawet w literaturze amerykańskiej, która obfituje w różnego rodzaju badania ankietowe i kwestionariuszowe, zagadnienia metodologiczne i metodyczne związane z konstrukcją i zastosowaniem tych metod nie znajdują szerszego, ani pełniejszego omówienia.¹ Niektóre zaś podręczniki, poświęcone metodom badań pedagogicznych, przemilczają całkowicie badania ankietowe i kwestionariuszowe lub też ograniczają się tylko do ich wzmiankowania.² Świadczy to wymownie o tym, że ankiety i kwestionariusze nie cieszą się dobrą opinią wśród naukowców. Uważane są z reguły za pomocnicze metody badań psychologicznych, pozbawionych większej wartości naukowej.

Pomimo wielu zastrzeżeń, jakie budzą ankiety i kwestionariusze, są one nadal dziś szeroko stosowane i to nie tylko w pedagogice, także w socjologii i psychologii, w poradnictwie zawodowym i wychowawczym, a nawet w medycynie i przemyśle. Warto uświadomić sobie tu również, że istnieje cały szereg prac naukowych, opartych na ankietach i kwestionariuszach, „posiadających zasadnicze znaczenie dla rozwoju wiedzy teoretycznej i diagnostyczno-opisowej w naukach społecznych”.³ Ale niestety nie wszystkie prace, oparte na tego rodzaju metodach, odznaczają się dostatecznym poziomem warsztatu badawczego. Większość z nich przedstawia co najwyżej mierną wartość naukową. O niektórych zaś trudno orzec dokładnie, czy są to prace poprawne z metodologicznego punktu widzenia. Autorzy tych prac po prostu zrezygno-

¹ *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, (red.) Z. Gostkowski i J. Lutyński, t. II, Wrocław 1968, s. 5.

² Por.: V. H. Noll: *Introduction to Educational Measurement*, Boston 1957; R. M. W. Travers: *An Introduction to Educational Research*, wyd. 2, New York 1964; L. W. Zankow: *O przedmiocie i metodach badań dydaktycznych*, Warszawa 1967.

³ S. Nowak: *Studia z metodologii nauk społecznych*, Warszawa 1965, s. 288.

wali z ujawnienia zastosowanych przez siebie ankiet i kwestionariuszy. Postępowanie takie może niejednokrotnie sugerować, że wszelkie badania ankietowe lub kwestionariuszowe stanowią wiarygodne źródło informacji niemal w jednakowym stopniu. W przypadku takim zakłada się mylnie, że każdy materiał badawczy jest wartościowy niezależnie od metody, za pomocą której został zgromadzony. Nie ma nic bardziej błędnego niż takie założenie. Autorzy ci zdają sobie na ogół z tego sprawę, dlatego najczęściej tłumaczą niezamieszczenie danej ankiety lub kwestionariusza zbyt dużą jego objętością. Powód ten nie wydaje się przekonujący, skoro wartość zebranego materiału badań można w pełni ocenić dopiero na podstawie szczegółowej znajomości metod, którym zawdzięczamy dany materiał.

Tak więc badania ankietowe i kwestionariuszowe, podobnie zresztą jak inne metody badań psychologicznych lub pedagogicznych, wymagają bliższego przeanalizowania z punktu widzenia ich wartości metodologicznej. Wobec takiej konieczności stawiają badacza przede wszystkim ankiety i kwestionariusze. Wynika to, jak sygnalizowano wyżej, po pierwsze — z niedostatecznie opracowanych dotąd metod i po drugie — z pewnego nadużywania ich w codziennej praktyce pedagogicznej, nie uzasadniając ani nie tłumacząc należyście ich wartości metodologicznej, jak również celowości ich używania. Ponadto szerszego omówienia wymaga także samo określenie ankiet i kwestionariuszy, rozumianych niejednolicie przez różnych metodologów.

OKREŚLENIE ANKIET I KWESTIONARIUSZY

Na ogół przez ankietę i kwestionariusz rozumie się arkusz papieru z wydrukowanymi na nim pytaniami i wolnymi miejscami na wypisywanie odpowiedzi lub też z gotowymi odpowiedziami, spośród których osoby badane wybierają te, które uważają za prawdziwe. Określenie takie nie różnicuje specjalnie badań ankietowych i kwestionariuszowych. Nie znaczy to bynajmniej, że „ankiety” i „kwestionariusze” są nazwami zamiennymi. Potocznie jednak rozumiane są przeważnie w ten sposób. W nauce natomiast podkreśla się zachodzące między nimi różnice. Niestety, nie ma pod tym względem jednolitego stanowiska wśród uczonych.

Niektórzy dopatrują się różnic między ankietami i kwestionariuszami w sposobie praktycznego ich zastosowania, inni w tematyce, jakiej one dotyczą, a jeszcze inni w samym sformułowaniu pytań zastosowanych w badaniach ankietowych i kwestionariuszowych. Z uwagi na praktyczne ich zastosowanie przyjmuje się, że ankiety umożliwiają gromadzenie materiału badawczego w sposób pośredni, np. za pośrednictwem poczty, radia, prasy lub przygodnych ankietów. Kwestionariusze natomiast dają możliwość bezpośredniego gromadzenia materiału. W przypadku tak rozumianych kwestionariuszy badacz pozostaje w bezpośrednim kontakcie z osobami badanymi, osobiście je instruuje, rozdaje i zbiera egzemplarze kwestionariuszy oraz obserwuje zachowanie się badanych.

Inny sposób różnicowania ankiet i kwestionariuszy ze względu na technikę ich zastosowania polega na tym, że przez ankiety rozumie się szereg pytań zadawanych ustnie osobom badanym i wymagających ustnych odpowiedzi z ich strony (notowanych odpowiednio przez badacza). Kwestionariuszami zaś nazywa się arkusze z wydrukowanymi pytaniami, na które osoby badane odpowiadają pisemnie.

Z uwagi na tematykę będącą przedmiotem badań ankietowych i kwestio-

nariuszowych niektórzy dopatrują się różnic między nimi w tym, że pytania ankietowe wiążą raczej z ubocznymi zagadnieniami przeprowadzanych badań, natomiast pytania kwestionariuszowe z zasadniczą problematyką badawczą.

Ze względu zaś na sposób formułowania pytań w badaniach ankietowych i kwestionariuszowych, przez ankiety rozumie się zestaw pytań, pozostawiających osobom badanym całkowitą swobodę odpowiedzi, a przez kwestionariusz — pytania odpowiednio skategoryzowane, tzn. wymagające wyboru spośród gotowych odpowiedzi.

Ponadto uważa się, że ankiety służą do badań masowych, kwestionariusze zaś do badań zakrojonych na mniejszą skalę.

Obecnie, zwłaszcza w socjologii, istnieje wyraźna tendencja do traktowania kwestionariusza wyłącznie jako formularza zawierającego odpowiednio uszeregowane pytania z miejscami na odpowiedź. W tym znaczeniu kwestionariusz nie jest techniką badawczą. Stanowi składową część ankiety i wywiadu, a niekiedy także obserwacji. W zależności od tego, jakiej metodzie jest podporządkowany, można mówić o kwestionariuszu ankiety i wywiadu lub obserwacji. W przypadku takim kwestionariusz pełni rolę narzędzia, będącego na usługach wymienionych technik badawczych, tj. ankiety, wywiadu i obserwacji.⁴

Wszystkie powyższe próby zróżnicowania ankiet i kwestionariuszy charakteryzuje pewna nieściśłość i niedogodność terminologiczna. Najmniej kontrowersji budzi ostatnia propozycja, jednak i ona nie jest pozbawiona pewnych trudności. Pomija mianowicie tradycję znaczeniową nazw „ankieta” i „kwestionariusz”. W polskiej literaturze psychologicznej i pedagogicznej od dawna traktuje się zarówno ankietę, jak i kwestionariusze jako techniki badawcze. Stąd też przypisywanie kwestionariuszowi roli jedynie pomocniczego narzędzia techniki ankietowej wydaje się nieco ryzykowne. Tak np. używając w pracy badawczej kwestionariusza osobowości R. B. Cattella lub H. J. Eysencka albo kwestionariusza zainteresowań Fr. Kudera, niezręcznie byłoby nazywać przeprowadzone badania „metodami ankietowymi”, skoro nazwa tytułowa zastosowanej metody związana jest ściśle z „kwestionariuszem”. Z tych m. in. powodów przez „ankietę” i „kwestionariusz” będą rozumiał w niniejszym artykule dwie odmiany tej samej niejako techniki badawczej (techniki wypytywania), mianowicie technikę wypytywania w formie pisanej i technikę wypytywania w formie mówionej, jaką jest metoda wywiadu. Rozumiane w ten sposób ankietę i kwestionariusze różnią się między sobą jedynie pod względem stopnia metodologicznego przygotowania i ilości pytań.

Ankieta stanowi z reguły zbiór pytań otwartych i nie obejmuje więcej niż kilka lub kilkanaście takich pytań. Możliwe są również wśród nich pytania skategoryzowane. Na ogół jednak przeważają w ankiecie pytania otwarte. Stosuje się je często w tych przypadkach, gdy chodzi o masowe i szybkie ich zastosowanie. W badaniach ankietowych badacz nastawiony jest w zasadzie na ogólną orientację zagadnień, które go interesują. Są one częścią próbnych badań, ukierunkowujących odpowiednio dalsze badania, lecz z pomocą bardziej wiarygodnych metod, np. kwestionariusza lub wywiadu. Ponadto materiał przez nie zebrany nie nadaje się na ogół (z powodu zastosowanych w nim pytań otwartych) do statystycznego przeanalizowania.

Kwestionariusz zawiera zwykle od kilkudziesięciu do kilkuset pytań. Wszys-

⁴ Por. S. Szostkiewicz: *Procedury i techniki badań socjologicznych* (skrypt), Warszawa 1964, s. 75 i n.

tkie pytania są w zasadzie skategoryzowane i staranniej dobrane niż w przypadku ankiet. Np. stosowane powszechnie przez psychologów kwestionariusze lub inwentarze osobowości opierają się na ściśle określonej teorii osobowości. Posiadają specjalny „klucz”, stanowiący podstawę interpretacji wyników. Wymagają więc uprzedniej standaryzacji pozwalającej na opracowanie odpowiednich norm, według których oceniać się będzie badane osoby. Konstruowanie kwestionariuszy leży przede wszystkim w kompetencji osób posiadających odpowiednie przygotowanie metodologiczne oraz głębszą znajomość takich dziedzin, jak psychologia i statystyka. Dzięki temu badania kwestionariuszowe umożliwiają pełniejsze i bardziej wszechstronne gromadzenie materiału badawczego. Zebrany w ten sposób materiał daje też większe możliwości opracowania statystycznego. Tak więc kwestionariusz i w tym zakresie ma przewagę nad ankietą. Ale nie przeszkadza to, aby konstruując ankietę nie zadbać o nią pod względem metodologicznym w podobny sposób, jak o kwestionariusz. W tym sensie różnica między kwestionariuszem i ankietą polegałaby przede wszystkim na liczbie i rodzaju stosowanych pytań, przy czym kwestionariuszowi przysługuje jednak z reguły wyższa wartość diagnostyczna (poznawcza), co jest związane zwłaszcza z pytaniami o charakterze skategoryzowanym.

Warto uświadomić sobie przy tym, że obecna sytuacja metodologiczna w naukach społecznych zobowiązuje każdego badacza do coraz większego doskonalenia metod badań. Wychodząc z tego punktu widzenia należy świadomie dążyć do niwelowania różnic między gorszą na ogół metodą ankietową i znacznie lepszą metodą kwestionariuszową. Z tego właśnie względu wymagania metodologiczne stawiane ankietom i kwestionariuszom są prawie identyczne. Dlatego też nie zachodzi potrzeba oddzielnego omawiania ankiet i kwestionariuszy zarówno gdy idzie o sposoby ich konstruowania, jak również o technikę ich przeprowadzania.

ETAPY KONSTRUOWANIA ANKIET I KWESTIONARIUSZY

Badania ankietowe i kwestionariuszowe, podobnie zresztą jak każda metoda badań naukowych, wymagają starannego przygotowania. Na przygotowanie to składa się samo konstruowanie ankiet i kwestionariuszy. Obejmuje ono następujące etapy: 1) postawienie problemu, 2) formułowanie pytań, 3) ułożenie instrukcji, 4) badania próbne, 5) przygotowanie ostatecznej wersji tekstu ankiet i kwestionariuszy.

Postawienie problemu należy zawsze do wstępnych przygotowań, związanych z konstrukcją ankiet i kwestionariuszy. Jest to czynność niezbędna. Trudno bowiem byłoby dokonać właściwego doboru pytań, składających się na badania ankietowe i kwestionariuszowe, gdyby nie znano bliżej celu zamierzonych badań. Ankietą czy kwestionariuszem nie są nigdy celem samym w sobie. Są ściśle podporządkowane określonym celom badawczym. Dlatego cele te należy poznać dokładnie jeszcze przed zasadniczymi etapami konstruowania ankiet i kwestionariuszy.

Badania ankietowe i kwestionariuszowe mogą mieć różne cele. Przede wszystkim dotyczą one informacji o tym, co myślą, czują i czynią osoby badane, jakie reprezentują stanowisko w różnych kwestiach życia społecznego, gospodarczego, kulturalnego, politycznego. W przypadku badania uczniów mogą odnosić się one m. in. do ich: a) upodobań i zainteresowań, b) pla-

nów życiowych i życzeń zawodowych, c) różnic typologicznych, d) domowych i środowiskowych warunków życia, e) różnego rodzaju poglądów i stanowisk, np. w sprawie przyjaźni, współżycia, pracy szkolnej, wypoczynku, miłości ojczyzny itp., f) postaw moralnych, ideowych, światopoglądowych, życiowych.⁵

Informacje, które zamierza się zdobyć podczas badań, określają podstawowy cel, czyli wyznaczają główny problem, jaki planuje się rozwiązać. Problemu tego jednak nie należy podporządkowywać świadomie metodom ankietowym lub kwestionariuszowym. We współczesnej metodologii badań istnieje wyraźny priorytet problematyki nad metodyką badań. Zasada ta obowiązuje szczególnie w badaniach ankietowych i kwestionariuszowych. Jest to zrozumiałe, zwłaszcza jeśli się uświadomi niewielką wartość poznawczą ankiet i kwestionariuszy. Dlatego też na badania takie decydujemy się jedynie wówczas, gdy: a) stanowią one ważne uzupełnienie zastosowanych równoległe do innych technik badawczych; b) inne, bardziej skuteczne metody są niemożliwe do uwzględnienia z uwagi na złożoność danego problemu, zbyt wysokie koszty, potrzebę szybkiego ukończenia badań, trudności organizacyjne; c) należy objąć badaniami dużą ilość osób badanych; d) potrzebny jest materiał, dający się łatwo obliczyć statystycznie; e) zależy nam szczególnie na osobistych opiniach osób badanych w określonych sprawach.

Formułowanie pytań należy do drugiego etapu konstruowania ankiet i kwestionariuszy. Jest to etap integralnie związany z poprzednim. Bowiem im lepiej został dany problem sprecyzowany i uszczegółowiony, tym łatwiej o właściwy dobór i sformułowanie pytań ankietowych i kwestionariuszowych. Na przykład zbyt ogólnikowo postawiony problem może nie tylko utrudnić dalsze czynności przygotowawcze, lecz także wyraźnie je wypaczyć. Mianowicie może sugerować dobieranie i formułowanie zbyt ogólnych pytań. Jest to równoznaczne ze stawianiem przed osobami badanymi zadań, których rozwiązanie leży w kompetencji badacza, a nie osób badanych. W sytuacji takiej badacz przerzuca główny ciężar własnej pracy na osoby badane. Konsekwencje tego są oczywiste. Zamiast uzasadnionego naukowo uogólnienia na podstawie konkretnych odpowiedzi na skonkretyzowane bliżej pytania uzyskujemy ogólne twierdzenie, zbieżne z ogólnymi wypowiedziami osób badanych i dlatego pozbawione charakteru wnioskowania, jakim powinna legitymować się każda analiza naukowa.

Tak np. pytanie: „Czy uważasz klasę za uspołecznioną?” — odznacza się zbyt wielką ogólnikowością i wieloznacznością występującego w nim terminu „uspołecznienie”. Stąd też odpowiedzi uczniów na tak postawione pytanie informują w sposób nieadekwatny. Wprowadzają nieświadomie w błąd badacza. „Uspołecznienie” przecież jest z reguły pojęciem rozmaicie rozumianym przez uczniów. Wymaga przeto uszczegółowienia poprzez odwołanie się do różnych kategorii przejawów zachowania się, będących wskaźnikami badanego problemu. Uszczegółowienie takie nie jest rzeczą łatwą. Wymaga gruntownego zapoznania się z literaturą przedmiotu, a także przedyskutowania danego problemu zarówno ze specjalistami, jak również osobami, które znają go tylko od strony praktycznej. Niekiedy nawet uwaga niefachowca może okazać się cenniejsza niż pogłębiona analiza uczonego. Dzieje się tak, ponieważ „umysł badacza nastawiony na problem centralny nie dostrzega czasem oczywistych błędów czy najlepszych rozwiązań dręczących go kwestii,

⁵ Z. Skorny: *Współczesne metody badań psychologicznych*, Wrocław 1966, s. 151 i n.

które dostrzec może osoba zupełnie niefachowa dysponująca jedynie zdrowym rozsądkiem”.⁶

Niemalą usługę w formułowaniu pytań może oddać tzw. badanie pilotażowe, polegające na stawianiu najczęściej pytań otwartych. Uzyskane na nie odpowiedzi są podstawą przygotowywania pytań dla badań zasadniczych. Badający postępuje w ten sposób zwłaszcza wówczas, gdy literatura przedmiotu jest bardzo uboga w interesującą go problematykę lub w ogóle jej nie ma. Badania takie znacznie ułatwiają formułowanie pytań zwłaszcza zamkniętych. W każdym razie trudno wyobrazić sobie poprawne formułowanie pytań bez głębszej znajomości problemów, których mają one dotyczyć. Nie jest to oczywiście jedyny warunek, jaki spełnić powinien badacz zajmujący się wymyśleniem pytań ankietowych i kwestionariuszowych. O innych istotnie ważnych warunkach prawidłowego doboru i właściwego formułowania pytań będzie jeszcze mowa w dalszej części artykułu. Tutaj wypada tylko stwierdzić, że zarówno ankiety, jak i kwestionariusze wymagają oprócz pytań związanych z główną problematyką badań także pytań odnoszących się do wstępnych informacji o osobie badanej, jak wiek, płeć, pochodzenie społeczne.

Ułożenie instrukcji — to kolejny etap konstruowania ankiet i kwestionariuszy i to wcale nie mniej ważny od poprzednich etapów. Polega na przygotowaniu wstępnego wyjaśnienia, poprzedzającego odpowiedzi osób badanych na postawione im pytania. W wyjaśnianiu tym badacz informuje przede wszystkim o tym: a) kto przeprowadza badania, b) jaki jest główny cel tych badań, c) jak należy odpowiadać na poszczególne pytania, d) w jakim stopniu gwarantuje się anonimowość odpowiedzi badanych.

W przypadku badań w klasie szkolnej jest niemal regułą, że przeprowadza je sam nauczyciel. Nie zawsze jednak czyni on tak z własnej inicjatywy i „na własną rękę”. Niekiedy przeprowadza je na prośbę kierownika szkoły, ośrodka metodycznego, inspektora oświaty lub instytucji naukowej. Niezależnie od tego, kto inicjuje badania lub z czyjego polecenia są one przeprowadzone, uczeń ma prawo wiedzieć o tym. Niedomówienia w tym zakresie mogą być powodem niepotrzebnych domysłów uczniów, co niejednokrotnie może wpłynąć na pewną nieszczerłość ich wypowiedzi.

W wyjaśnianiu celu badań — w klasie jest to na ogół cel poznawczy, wychowawczy i naukowy — należy podkreślić, czego oczekuje się po zgromadzonych wypowiedziach badanych. Nie zachodzi tu bynajmniej potrzeba wprowadzania uczniów w całą złożoną problematykę badań. Wystarczy niekiedy krótka informacja, np. że uzyskane odpowiedzi będą podstawą bliższego poznania zainteresowań, postaw, opinii uczniów itp. Dobrze jest również powołać się na naukowe i społecznie użyteczne znaczenie przeprowadzanych badań.

Szerszego wyjaśnienia wymaga sposób, w jaki osoby badane mają odpowiadać na poszczególne pytania. Można posłużyć się prostym przykładem, ale zawsze nie związanym bezpośrednio z problematyką badań. W przeciwnym razie narażano by badanych na niebezpieczeństwo sugestii. Przed wywieraniem jej należy wystrzegać się, wyjaśniając główny cel badań lub odpowiadając na pytania zadawane przez badane osoby.

Istotnie ważne w wyjaśnianiu wstępnym jest zapewnienie uczniów o pełnej dyskrecji składanych przez nich wypowiedzi. Wymaga to dużego taktu ze strony nauczyciela. Anonimowy bowiem charakter zeznań nie wszystkich

* S. Szostkiewicz: *op. cit.*, s. 80.

przekonuje o niemożności ich identyfikacji. Uczniowie podejrzliwi mogą bać się „zdemaskowania” swych wypowiedzi, jeśli będą one sprzeczne z oczekiwaniami nauczyciela (pomimo jego zapewnień o anonimowości), toteż nawet najlepiej przemyślana instrukcja nie wzbudzi w nich zaufania. Jedynym wyjściem z takiej sytuacji jest powierzenie badań nauczycielowi lubianemu i cieszącemu się dużym zaufaniem.

Niektóre badania ankietowe i kwestionariuszowe mogą być pozbawione charakteru anonimowego. Chodzi tu przede wszystkim o badanie wiadomości i umiejętności uczniów. Brak anonimowości może przyczynić się do zwiększenia wiarygodności wypowiedzi. Każdy z nich będzie starał się napisać możliwie rzeczowo i poprawnie, aby uzyskać wysoką ocenę.⁷ Ale z drugiej strony będzie narażony na pokusę korzystania z „ubocznej” pomocy, np. ściągania lub podpowiedzi. W tym ostatnim przypadku wystarczy wzmóc kontrolę klasy podczas badań.

Badania próbne stanowią czwarty etap konstruowania ankiet i kwestionariuszy. Są one rodzajem badań kontrolnych. Mają dać odpowiedzi na pytanie, czy skonstruowana ankieta lub kwestionariusz stanowią wystarczająco zobiektywizowane narzędzie badań, tj. czy zamieszczone w nich pytania są dostatecznie jasne i jednakowo rozumiane, czy instrukcja umożliwi poprawne wypowiedzi i dostatecznie wyzwala szczerą składanych zeznań, wreszcie czy zadane pytania wystarczająco różnicują otrzymane wypowiedzi. Przeprowadzenie badań wymaga starannego przygotowania formularzy z pytaniami oraz właściwego doboru osób. Liczba osób uwzględnionych w badaniach próbnych może wahać się w granicach od 25 do 30. Osoby te z reguły nie uczestniczą w późniejszych badaniach. Wywodzą się jednak z tego samego środowiska co osoby objęte później badaniami zasadniczymi. Podczas przeprowadzania badań próbnych obowiązują te same zasady, co w trakcie badań zasadniczych. A więc rozdaje się formularze, udziela się wstępnych wyjaśnień, składających się na tzw. instrukcję, odpowiada się na wątpliwości osób badanych. Po zebraniu wypełnionych formularzy przeprowadzający badania sporządza protokół badań. Uwzględnia w nim zachowanie się osób badanych, ich stosunek do badań, ogólną atmosferę, czas i miejsce badań oraz liczbę osób.

Przygotowanie ostatecznej wersji formularzy ankiet i kwestionariuszy odbywa się w oparciu o analizę wyników otrzymanych badań próbnych. Jeśli jedyną badania próbne dowiodły, że istnieje konieczność gruntownego przerebadania pytań ankietowych lub kwestionariuszowych, należy badania te powtórzyć.

Zasygnalizowane etapy konstruowania ankiet i kwestionariuszy zawierają podstawowe składniki prawidłowej konstrukcji tych metod. Żadnych z nich przeto nie sposób pominąć bez uszczerbku dla ostatecznej redakcji. Z tego względu też zasługują na szczególną uwagę zwłaszcza niedoświadczonych w tym zakresie nauczycieli lub młodych adeptów nauki. Etapów tych nie trzeba jednak traktować w sposób sztywny. Należy dostosować je do rodzaju badanego problemu, a zwłaszcza metodologicznych wymagań, jakie się z nim wiążą, i od których zależy ostatecznie naukowa wartość stosowanych ankiet i kwestionariuszy.

⁷ Por.: A. Stanowski: *Zastosowanie metod ankietowych w badaniach nauczycielskich*, „Ruch Nauczycielski”, 1970, nr 4, s. 194 i n.

RODZAJE PYTAŃ ANKIETOWYCH I KWESTIONARIUSZOWYCH

Podstawą badań ankietowych i kwestionariuszowych są niewątpliwie pytania związane tematycznie z interesującą badacza problematyką. Pytania te mogą być różnego rodzaju. Na ogół wymienia się dwa rodzaje pytań ankietowych i kwestionariuszowych, mianowicie pytania otwarte (wolne) i pytania zamknięte (skategoryzowane).

Pytania otwarte — jak już wiemy — pozostawiają osobom badanym całkowitą swobodę wypowiedzi. Używane są częściej w ankietach niż w kwestionariuszach. Nie krępując badanych żadnymi sugestiami w postaci gotowych odpowiedzi, jak ma to miejsce w pytaniach zamkniętych, umożliwiają bardziej osobiste i pogłębione zeznania. Dzięki temu są w stanie niejednokrotnie zwrócić uwagę badającego na nowe aspekty zagadnień, z których nie zdawał on sobie poprzednio sprawy. Ponadto, pytania otwarte pozwalają mu ustalić hierarchię ważności problemów, w jakiej postrzegają osoby badane główny wątek omawianej przez nich problematyki. Ma to miejsce zwłaszcza wówczas, gdy ankieta składa się z kilku zaledwie pytań lub jednego pytania.

Dla ilustracji pytań otwartych przytaczam niżej ankietę dotyczącą zagadnienia zadawania i organizacji nauki domowej we współczesnej szkole. Ankietę tę, zamieszczoną w książce J. Zborowskiego *Proces nauki domowej ucznia*⁸, zastosowano wobec młodzieży klas V—XI. Oto pełne jej brzmienie:

1. Ile czasu poświęcasz przeciętnie w jednym dniu na odrabianie zadanych lekcji szkolnych?
2. Gdzie odrabiasz te lekcje i o jakiej porze?
3. Które zadania sprawiają Ci największą trudność?
4. Przedstaw największe spośród tych trudności i opisz, jak sobie z nimi radzisz?
5. Czy odrabiasz lekcje samodzielnie, czy też korzystasz z czyjejs pomocy — czyjej?
6. Które zadania są dla Ciebie najłatwiejsze — dlaczego?
7. Z którego przedmiotu masz zwykle najwięcej, a z którego najmniej zadanej pracy?
8. Z którego przedmiotu nie masz wcale zadanych prac?
9. Co sądzisz o ilości zadawanych prac (czy jest ich za dużo, czy za mało, czy też w sam raz)?
10. Czy oprócz przygotowania się do lekcji wykonujesz jeszcze inne prace — jakie — i czy nie przeszkadza Ci to w odrabianiu lekcji szkolnych?
11. Jakie masz inne uwagi i życzenia w sprawie zadawania pracy domowej?

Ankieta złożona z pytań otwartych dostarcza na pewno bogatego materiału. Zgromadzony w ten sposób materiał nie jest jednak łatwy do należytego przeanalizowania tak pod względem ilościowym, jak i pod jakościowym (ten pierwszy aspekt nastęrcza szczególnie trudności).

Pytania zamknięte nie przysparzają takich trudności, ponieważ przewidują gotowe odpowiedzi, przemyślane uprzednio przez badającego. Osoby badane dokonują jedynie wyboru spośród sugerowanych im odpowiedzi, które są tak dobrane, że wyczerpują na ogół wszystkie możliwe rozwiązania, jakie nasuwać się mogą w związku z postawionym pytaniem. Tak więc pytania zamknięte ułatwiają i upraszczają znacznie pracę badającego. Ale nie znaczy to wcale, że są łatwe do sformułowania. Istnieje cała skala trudności z tym związanych, a tylko niektóre z pytań są ich pozbawione. Są nimi pytania alternatywne.

Pytania alternatywne przewidują w zasadzie dwie możliwe odpowiedzi, mianowicie pozytywną lub negatywną („tak” lub „nie”). Pytania te stosowane mogą być wyłącznie w badaniach problemów, które można rozstrzygać w

⁸ Z. Zborowski: *Proces nauki domowej ucznia*, Warszawa 1961, s. 87 i n.

dwojakiej płaszczyźnie: albo zgodzić się z nimi albo je odrzucić. Często istnieje trzecia możliwość ustosunkowania się do problemu (pytania), mianowicie można nie wiedzieć, czy należy się z nim zgodzić, czy go odrzucić. W tym przypadku odpowiedź będzie brzmiała: „nie wiem” lub „nie mam zdania”.

Przykładem pytań alternatywnych może być jedna z dwóch wersji „6 pytań”, sformułowanych przez D. H. Stotta.⁹ Mają one na celu dokonanie wstępnej diagnozy niedostosowania społecznego uczniów. Na pytania te odpowiada nauczyciel-wychowawca. W tym celu można sporządzić zbiorczą listę klasy, w której nazwiska uczniów zamieszczamy w linii pionowej, a pytania (lub odpowiadające im cyfry) w linii poziomej. Nauczyciel odpowiada na nie, zaznaczając w odpowiednich rubrykach takie znaki, jak „+” (co oznacza „tak”), „-” („nie”) lub „0” („nie wiem”). Pytania te mają następujące brzmienie:

1. Czy jego ogólne zachowanie się nie jest takie, jakiego by Pan(i) oczekiwał(a) od dziecka normalnego, dobrze na swój wiek rozwiniętego?
2. Czy jest on dzieckiem nadmiernie spokojnym, letargicznym, przygnębnym, wykazującym duże zmiany w wyładowaniu swej energii?
3. Czy wykazuje braki w koncentracji uwagi, lub jest tak niespokojny, że mu to bardzo przeszkadza w uczeniu się?
4. Czy jest dzieckiem niegodnym zaufania, „chytym”, tak że nie można na nim polegać?
5. Czy pozostaje on ogólnie w złych stosunkach z dziećmi?
6. Czy jest coś w jego zachowaniu się albo wyglądzie, co mogłoby nasunąć Panu(i) podejrzenie, że jest on emocjonalnie niestaty lub cierpi na jakieś zaburzenia typu nerwowego?

Z reguły jednak pytań alternatywnych w badaniach ankietowych, a zwłaszcza kwestionariuszowych, jest znacznie więcej. Ilość ich zależy od rodzaju problemu, którego dotyczą.

Inną odmianą pytań zamkniętych są pytania dysjunktywne (wykluczające). Wprowadzając pytania alternatywne mają taki sam charakter, bowiem stawiają osoby badane wobec konieczności wyboru tylko jednej spośród podanych ewentualności, jednak nazwę pytań dysjunktywnych można umownie „zarezerwować” dla pytań wymagających wyboru spośród więcej niż dwóch możliwych odpowiedzi. Z pytaniami tego rodzaju spotykamy się dość często w badaniach pedagogicznych. Przykładem mogą być m. in. pytania, których gotowe odpowiedzi wyrażone są w postaci określonej skali, tzn. każdej z przytoczonej możliwości (odpowiedzi) przypisać można pewną wartość liczbową.¹⁰ Pytanie takie może mieć następujące brzmienie: „Czy zadowoleni jesteście z lekcji matematyki prowadzonych w tym roku szkolnym?” (możliwe odpowiedzi: 1 — stanowczo nie, 2 — raczej nie, 3 — nie mam zdania, 4 — tak, ale nie bardzo, 5 — bardzo).

Spotykamy często typem pytań dysjunktywnych są pytania z wyliczeniem różnych możliwych odpowiedzi, którym trudno przyporządkować określoną wartość liczbową. Pytania takie dotyczą m. in. najbardziej ulubionego przedmiotu nauczania, najbliższego zainteresowania określoną dziedziną działalności, rzeczy, ludzi lub wartości, największych trosk i kłopotów życiowych itp. W przypadku takiego pytania wylicza się różne przemyślane uprzednio odpowiedzi, z których osoba badana wybiera jedną najbardziej zgodną z jej wewnętrznym przekonaniem o słuszności danej odpowiedzi. Pytanie np. dotyczące najbardziej ulubionego przedmiotu nauczania może mieć następujące brzmienie:

⁹ J. Konopnicki: *Niedostosowanie społeczne*, Warszawa 1971, s. 95.

¹⁰ Por.: M. Łobocki: *Skale ocen w pracy badawczej nauczyciela*, „Ruch Pedagogiczny”, 1971, nr 3, s. 24—36.

„Który z niżej podanych przedmiotów nauczania najbardziej lubisz? (podkreśl jeden z przytoczonych przedmiotów):

język polski
matematyka
historia
wychowanie obywatelskie
geografia
fizyka
chemia
język rosyjski
biologia”.

Pytania koniunktywne — to następna grupa pytań zamkniętych. Wymagają one od osób badanych dokonania wyboru więcej niż jednej odpowiedzi. Wybierają one tyle odpowiedzi, ile się im poleca. W tym celu osoby te są specjalnie instruowane, badający zwraca się do nich, aby podkreśliły dwie, trzy lub więcej odpowiedzi. Przykładem pytania koniunktywnego może być następujące pytanie zastosowane w badaniach kwestionariuszowych nad zachowaniem prospołecznym (altruistycznym) u uczniów klas VI ¹¹:

„Czasami w grupie kolegów niektóre dzieci są mniej lubiane ze względu na swoje zachowanie, które nie podoba się innym dzieciom. Które z wymienionych poniżej zachowań Twoi koledzy (koleżanki) potępliby najbardziej? (podkreśl trzy najgorsze):

mazgajstwo
niedotrzymanie słowa
odmówienie pomocy koledze
oszukiwanie w drobnych sprawach
skarżenie
odmówienie pożyczania czegoś
wychwalanie się
niedzielenie się z nikim.” ¹²

Tego rodzaju pytania umożliwiają obliczenie częstotliwości wyboru poszczególnych odpowiedzi i tym samym ustawienie ich w porządku hierarchicznym. Możliwe jest to zwłaszcza wówczas, gdy prosi się osoby badane, aby przy podkreślonych odpowiedziach zaznaczały odpowiednią liczbą kolejność wyboru.

Obok wspomnianych dwóch grup pytań: otwartych i zamkniętych możliwa jest ponadto grupa pytań półotwartych. Stanowią one pośrednią formę między pytaniami otwartymi i zamkniętymi. Mają więc charakter zarówno pytań skategoryzowanych (zamkniętych), jak i pytań pozostawiających swobodę wypowiedzi (otwartych). Wszelkie pytanie półotwarte przewiduje ściśle określone odpowiedzi z jednoczesnym umożliwieniem osobom badanym swobodnego wypowiadania się. Najczęściej po wyliczeniu możliwych wypowiedzi pozostawia się wolne miejsce na odpowiedzi „inne”, nie sugerując zupełnie, o jakie chodzi.

Podane pytania wyróżnione zostały na podstawie określonego sposobu odpowiadania na nie przez osoby badane. Zestawy takich możliwych odpowiedzi przyjęto nazywać w nauce „kafeteriami”. Stąd też logiczniej byłoby mówić raczej o kafeteriach zamkniętych i półotwartych, dysjunktywnych i koniunktywnych ¹³, niż o pytaniach tego typu. Trudność jednak zachodzi wówczas,

¹¹ A. Potocka-Hoser: *Wyznaczniki postawy altruistycznej. Badania nad zachowaniem prospołecznym*, Warszawa 1971, s. 104.

¹² Pytania koniunktywne zastosował m. in. M. Krawczyk w swoich badaniach nad społeczno-moralną postawą młodzieży wiejskiej (M. Krawczyk: *Z badań nad społeczno-moralną postawą młodzieży wiejskiej*, Warszawa 1967, s. 83—85.

¹³ Por.: S. Szostkiewicz: *op. cit.*, s. 87—89.

gdy mamy do czynienia z pytaniami otwartymi, które pozbawione są gotowych zestawów wypowiedzi. Stąd też bardziej celowe wydaje się używanie raczej nazwy „pytań” niż „kafeterii”. Dzięki temu uzyskuje się z pewnością większą jednoznaczność używanych terminów.

Wymienione pytania nie wyczerpują bynajmniej wszystkich możliwych sposobów zbierania materiałów podczas badań ankietowych i kwestionariuszowych. Oprócz możliwości różnej kombinacji łączenia ze sobą wymienionych pytań (np. w pytania dysjunktywno-zamknięte czy koniunktywno-półotwarte) można odwołać się w konstruowaniu ankiet i kwestionariuszy do tzw. dialogów, opowiadań, obrazków, fotografii, rysunków itp.¹⁴ Dialogów tych lub opowiadań używa się na miejsce tradycyjnego pytania. Osoba badana ustosunkowuje się do nich poprzez wybór skategoryzowanych uprzednio odpowiedzi (kafeterii) lub za pomocą swobodnych wypowiedzi. Dla przykładu podaję opowiadanie wchodzące w skład ankiety zastosowanej w badaniach nad kłamstwem dzieci¹⁵:

„Podczas zabawy w domu Jurek zblił wazon. Ojciec jego był bardzo surowy i Jurek bał się go rozgniewać. Chcąc uniknąć kary powiedział, że otworzył okno i wiatr przewrócił wazon.

Podkreśl, czy uważasz, że mówiąc nieprawdę, Jurek postąpił: bardzo źle — źle — ani źle ani dobrze — dobrze.”

Ponadto warto wspomnieć jeszcze o tzw. pytaniach filtrujących i kontrolnych. Pierwsze pozwalają wyłączyć te osoby, które nie mają nic do powiedzenia w danej sprawie. Pytanie takie poprzedza pytanie zasadnicze. Może ono brzmieć na przykład: „Czy znasz nowy regulamin szkolny?” Możliwa odpowiedź na nie to: „tak” lub „nie”. Pytanie zaś zasadnicze stosowanie do poprzedniego może być następujące: „Jeżeli tak, to jak oceniasz wprowadzone w nim zmiany”. Pytania drugie (kontrolne) pełnią rolę kontroli otrzymanych odpowiedzi. Są to pytania całkowicie zbieżne z treścią innych pytań, lecz różne w samym ich ujęciu słownym. Wypowiedzi sprzeczne na te pytania z odpowiadającymi im treściowo pytaniami zasadniczymi są wyrazem niestarannych lub lekceważących odpowiedzi osób badanych na postawione im pytania ankietowe lub kwestionariuszowe. Odpowiedzi takich nie uwzględnia się w analizie materiału.

WYMAGANIA STAWIANE BADANIOM ANKIETOWYM I KWESTIONARIUSZOWYM

W dotychczasowych rozważaniach nad zastosowaniem ankiet i kwestionariuszy w klasie szkolnej niedostatecznie uwypukliłem główne wymagania, jakie stawia się im, celem usprawnienia przede wszystkim ich funkcji poznawczej. Obecnie pragnę zwrócić uwagę na wymagania te w sposób generalny. Dotyczą one przede wszystkim: 1) celowości badanych zagadnień, 2) odpowiedniej formy i treści pytań, 3) prawidłowej kolejności pytań, 4) właściwego sposobu przeprowadzania badań, 5) krytycznej oceny zebranego materiału.

Celowość badanych zagadnień — to jedno z podstawowych wymagań, jakie spełnić powinny badania ankietowe i kwestionariuszowe. Chodzi o to, aby nie nadużywać tego rodzaju badań. Mogą one dotyczyć

¹⁴ Ibid., s. 89—92.

¹⁵ H. E. Malewska i H. Muszyński: *Kłamstwo dzieci*, Warszawa 1962, s. 18—22.

tylko tych zagadnień, które w obecnej sytuacji metodologicznej nie dają się zbadać bardziej rzetelnymi metodami badań oraz tych, w sprawie których osoby badane są w stanie wypowiedzieć się w sposób rzeczowy i odpowiedzialny. W związku z tym należy unikać tematów drażliwych, np. wkraczających w osobistą sferę intymności badanych lub wzbudzających podejrzenie, że odpowiadając na dane pytania, można zaszkodzić klasie lub poszczególnym kolegom i okleżankom. Celowość badanych zagadnień odnosi się do każdego pojedynczego pytania ankietowego lub kwestionariuszowego. Stąd też badania te są w pełni celowe, jeśli każde zastosowane w nich pytanie odznacza się wymaganą celowością, tzn. badający zdaje sobie dokładnie sprawę, dlaczego je postawił, a w szczególności, w jakim stopniu i zakresie może przyczynić się ono do rozwiązania badanego problemu.

Odpowiednia forma i treść pytań stanowią istotnie ważne wymagania stawiane badaniom ankietowym i kwestionariuszowym. Forma i treść pytań wiążą się bezpośrednio z ich komunikatywnością, czyli zabezpieczeniem wzajemnego porozumienia między badającym a badanym. Niepoprawnie sformułowane pytanie zarówno pod względem formy, jak i treści przekreśla szansę uzyskania pożądanego materiału badań. Przeto należy zadbać, aby użyte w ankiecie i kwestionariuszu pytania:

a) były formułowane w sposób całkowicie zrozumiały dla osób badanych, biorąc pod uwagę ich własny sposób wyrażania się (w przypadku badania uczniów można posługiwać się nawet żargonem lub utartymi zwrotami nagminnie przez nich używanymi);

b) nie były zbyt trudne do odpowiedzi, uwzględniały rzeczywiste możliwości badanych; w przeciwnym razie mogą zniechęcić do udzielania odpowiedzi;

c) nie były sugestywne, tzn. nie sugerowały oczekiwanych przez badacza ściśle określonych odpowiedzi; w tym celu należy dokładnie sprawdzać, czy dane pytanie nie ma szczególnego zabarwienia emocjonalnego, lub czy wyliczone ewentualności w odpowiedziach, w przypadku pytań zamkniętych wyczerpują w pełni wszelkie możliwe rozwiązania danego problemu;

d) uwzględniały szczegółowe problemy związane z zasadniczą problematyką badań, rezygnując z ogólnikowości na rzecz bliżej skonkretyzowanych ujęć;

e) wyrażone były w grzecznościowej formie, w zwrotach do uczniów typu: Ty, Wy, Wasze itp. (używając wielkich liter), a do nauczycieli przez Pan, Pani.

Ponadto, formułując pytania należałoby zastanowić się, czy w danym przypadku trzeba zwracać się osobowo lub bezosobowo do osób badanych, czy pytania nie rzucają niekorzystnego światła na przyjaciół, czy nie są tendencyjne, czy nie wywołują rozdrażnienia lub innych niepożądanych uczuć, czy wyczerpują najważniejsze zagadnienia, jakie mają być przedmiotem analizy naukowej, czy wreszcie odpowiadają kryteriom logiki i słuszności uznanym przez badacza, jak również przez badanego.¹⁶

Prawidłowa kolejność pytań, jako następne z wymagań stawianych poprawnie przeprowadzanym badaniom ankietowym i kwestionariuszowym, polega przede wszystkim na tym, aby pytania te stanowiły dla osób badanych pewną zwartą i konsekwentną całość. Chodzi o to, aby pozostawiały one u badanego swoiste poczucie sensowności, i, co najważniejsze, ułatwiały składanie odpowiedzi zgodnie z przewidzianą przez badającego kolej-

¹⁶ Por.: *Metody badań socjologicznych*. (red.) S. Nowak; Warszawa 1865, s. 98–131.

nością. Każda odpowiedź na pytanie powinna w gruncie rzeczy stanowić logiczne przejście do odpowiedzi na pytanie następne. Należy jednak wystrzegać się, aby odpowiedź na dane pytanie nie przesądzała z góry odpowiedzi na kolejne pytanie. W związku z tym zadajemy najpierw pytanie najbardziej ogólne, obejmujące zagadnienie o najszerszym zakresie, a następnie pytania coraz to bardziej zawężające zakres badanego problemu.

Dobrze jest również uszeregować pytania ankiety i kwestionariusza w taki sposób, aby nie rozpoczynać od pytań zbyt trudnych i wymagających osobistych wynurzeń. W przypadku nieprzestrzegania tej zasady łatwo zniechęcić osoby badane do odpowiedzi na dalsze pytania. W związku z tym ankietującego obowiązuje stopniowanie trudności poczynając od pytań łatwych, a kończąc na trudnych i drażliwych. Niektórzy nawet radzą, aby pytania dotyczące danych osobistych, jak wiek, płeć, pochodzenie społeczne, zamieszczać także na końcu ankiety i kwestionariusza, ponieważ postawione na początku mogą wywołać, przynajmniej u niektórych osób, podejrzenie i niechęć. Zamieszczenie pytań drażliwych na samym końcu podyktowane jest głównie dwoma powodami.

„Po pierwsze — po udzieleniu odpowiedzi na większość pytań kwestionariusza badany nabiera nawyku do odpowiadania na zadane pytanie, po drugie zaś — ewentualna niechęć do badania, wywołana drażliwym pytaniem nie wpłynie już na całokształt odpowiedzi udzielanych wcześniej.”¹⁷

Właściwy sposób przeprowadzania badań stanowi wymaganie odnoszące się do czysto technicznej i organizacyjnej procedury zbierania materiału badawczego z pomocą ankiet i kwestionariuszy. Polega ono na starannym wydrukowaniu arkuszy ankietowych lub kwestionariuszowych, rozdaniu ich osobom badanym, podaniu instrukcji, zapewnieniu im znośnych warunków wypowiedzania się na poszczególne pytania oraz zebraniu rozdanych uprzednio arkuszy (po wypełnieniu). Nie bez znaczenia jest także jakość papieru, druku i układ graficzny ankiety i kwestionariusza. Nie jest to rzecz jednak istotna w badaniach ankietowych i kwestionariuszowych. Duże niewątpliwie znaczenie podczas przeprowadzania badań ma należyte poinstruowanie osób badanych o prawidłowym wypełnianiu ankiet i kwestionariuszy oraz pozyskanie ich zaufania. Nie należy również zapominać o takim zorganizowaniu badań, aby uczniowie wypowiedzieli się zupełnie samodzielnie. Warto także pamiętać o zanotowaniu uwag własnych o przebiegu badań bezpośrednio po ich zakończeniu.

Krytyczna ocena zebranego materiału jest również istotnym wymaganiem, jakie dotyczy badań ankietowych i kwestionariuszowych, choćby dlatego, że badania te — nawet w przypadku najlepiej przemyślanych pytań — nie dają pełnej gwarancji otrzymania rzetelnych odpowiedzi badanych. Zawsze niemal można mieć zastrzeżenia co do szczerości i obiektywności tych wypowiedzi. Toteż z tym większą ostrożnością i krytycyzmem należy interpretować uzyskany w ten sposób materiał. Dużej rozwagi wymaga przede wszystkim interpretacja wyrażonych przez osoby badane ocen własnych postaw, w tym również postaw ideologicznych i światopoglądowych oraz dyspozycji psychicznych, a także motywów własnego postępowania. W tym zakresie m. in. trudno zaufać całkowicie osobom badanym. Mogą się one przecież mylić i najczęściej tak właśnie bywa. Gdyby się nie myliły, wszelkie badania ankietowe i kwestionariuszowe miałyby zapewnione pierw-

¹⁷ Szostkiewicz: op. cit., s. 84.

szeństwo przed innymi metodami badań. Niestety praktyka badawcza mówi o czymś wręcz przeciwnym. Poza tym, jeśliby można było w pełni polegać na obiektywizmie wypowiedzi osób badanych, właściwa rola badacza nie przysługiwałaby tyle osobie przeprowadzającej badania, ile tym, którzy im podlegają.

W każdym razie interpretując materiał ankietowy i kwestionariuszowy, nie można ograniczać się do zwykłego mechanicznego obliczania uzyskanych wypowiedzi i ich statystycznej analizy. Powiedzenie, że nierozważne i zbyt pochopnie stosowanie statystyki może nadać błędnym założeniom pozory twierdzeń prawdziwych i oczywistych, znajduje swe uzasadnienie w szczególności w pochopnym zestawieniu statystycznym wyników badań za pomocą ankiet i kwestionariuszy. Przeto wszelka interpretacja ilościowa wymaga koniecznie interpretacji jakościowej ze szczególnym uwzględnieniem psychologicznej analizy zebranego materiału. Z tego m. in. względu badania ankietowe i kwestionariuszowe powinny być sprawdzane także za pomocą innych metod badań. W przeciwnym razie wnioski z tego rodzaju badań mogą okazać się niewiarygodne i wręcz błędne.

ZALETY I WADY BADAŃ ANKIETOWYCH I KWESTIONARIUSZOWYCH

Pomimo różnych zastrzeżeń, jakie budzą zwłaszcza nieprzemyślane dostatecznie badania ankietowe i kwestionariuszowe, odznaczają się one także niewątpliwymi zaletami. Przede wszystkim są w stanie zbadać możliwie dokładnie wszystko to, co odnosi się do wypowiedzi osób badanych, a więc ich zachowania werbalnego. Zatem wnioski z badań ankietowych i kwestionariuszowych upoważniają do stwierdzeń nie tyle o tym, co naprawdę osoby badane myślą, czują i czynią, ile o tym, co one mówią nam na temat tego, o czym myślą, co czują i co czynią. Innymi słowy, pozwalają bliżej poznać wyrażaną przez nich opinię o interesujących nas sprawach. Nie jest to bynajmniej błahy przedmiot badań. Dzięki znajomości opinii społecznej uczniów jesteśmy w stanie skuteczniej oddziaływać na nich wychowawczo. Proces wychowawczy bowiem w dużej mierze jest procesem celowego kształtowania opinii i przekonań uczniów. Właściwie ukształtowane opinie i przekonania motywów postępowania w różnych dziedzinach życia. W tym sensie badania ankietowe i kwestionariuszowe mogą stanowić ważne narzędzie sprawdzianu wychowawczej pracy nauczyciela, a tym samym umożliwić coraz to lepsze poznanie przez niego klasy i poszczególnych uczniów.

Inną niewątpliwą zaletą badań ankietowych i kwestionariuszowych jest to, że mogą być przeprowadzane w możliwie krótkim czasie. Np. w ciągu pół godziny możemy dowiedzieć się o klasie złożonej z 40 uczniów dużo więcej na określony temat, niż rozmawiając z nimi pojedynczo — przypuśćmy — przez 5 godzin lekcyjnych. Oczywiście zaleta taka przysługuje jedynie należycie skonstruowanym metodom ankietowym i kwestionariuszowym.

Ponadto badania za pomocą ankiet i kwestionariuszy umożliwiają wspomniane już zestawienia statystyczne, które, poprawnie wykorzystane, może w znacznym stopniu ułatwić wyciągnięcie słusznych wniosków z tego rodzaju badań.

Nie tracąc z „pola widzenia” zalet badań ankietowych i kwestionariuszowych, warto nieustannie pamiętać o częstych błędach w formułowaniu pytań ankietowych i kwestionariuszowych. Oto przykłady takich błędów:

a) pytania wyrażone w formie alternatywnej, pomimo że odpowiedź wybiega poza wybór jednego z dwojga, np.: „Czy wolisz spędzać wolny czas od nauki w świetlicy czy w domu?”

b) pytania odnoszące się jednocześnie do kilku rzeczy, zjawisk lub osób, np.: „Czy Twoi rodzice są zadowoleni z dotychczasowych Twoich postępów w nauce?”

c) pytania żądające od uczniów informacji w sprawie zagadnień, o których nie mają wiele do powiedzenia;

d) pytania wymagające jednoznacznej odpowiedzi: „tak” lub „nie”, gdy tymczasem badana osoba w danej kwestii nie ma stanowiska zdecydowanego;

e) pytania zawierające niezrozumiałe wyrażenia lub też pytania nieprecyzyjne, sugestywne, zbyt trudne i inne.¹⁸

Wadą badań ankietowych i kwestionariuszowych — oprócz niebezpieczeństwa różnego rodzaju konstrukcyjnych błędów pytań — jest także wspomniana już niepewność co do prawdziwych „zeznań” osób badanych, wynikająca z braku skutecznej kontroli nad ich czynnościami. Uczeń może np. nie rozumieć pytania lub korzystać z odpowiedzi kolegi — sąsiada. Wadą tych badań jest także ich nadużywanie, do czego skłania niejednokrotnie nauczycieli pozorna łatwość posługiwania się nimi. Jest nią także i to, że nie zawsze pociągają za sobą pozytywnie umotywowane odpowiedzi osób badanych oraz nie są w stanie wykluczyć wpływu na składane wypowiedzi takich modyfikujących czynników, jak aktualny stan emocjonalny osób badanych, ich niechętny stosunek do badań, luki pamięciowe, trudności dokonania samooceny, wieloznaczne rozumienie niektórych wyrażeń.¹⁹

Wymownym dowodem słabych stron ankiet i kwestionariuszy jest niezgodność wyników otrzymanych z ich pomocą w przypadku badań tych samych problemów. Niezgodność taką ujawnił m. in. A. M. Ross, wymieniając długą listę tego rodzaju badań w Stanach Zjednoczonych nad zjawiskami społecznymi.²⁰ Trudności w stosowaniu kwestionariuszy i ankiet polegają w gruncie rzeczy na tym, że nie znamy dokładnie — jak słusznie podkreśla S. Nowak — wskaźnikowych wartości, jakie przysługują poszczególnym wypowiedziom osób badanych, uzyskanym za pomocą tych metod. Nie znamy wartości wskaźnikowych wypowiedzi ankietowych i kwestionariuszowych zarówno w ich funkcji komunikacyjnej, jak ekspresyjnej i informacyjnej. To znaczy nie zawsze wiemy: po pierwsze — czy osoba badana wypowiedziała się zgodnie z tym, co chciała powiedzieć, po drugie — czy powiedziała naprawdę to, co myśli (czy była szczerą,) i po trzecie — czy wyrażone przez nią myśli są zgodne z rzeczywistością, tj. jak dalece wypowiedzi jej są prawdziwe.²¹

Wymienione wady badań ankietowych i kwestionariuszowych nie dyskwalifikują ich, lecz wskazują na potrzebę daleko idącej ostrożności w posługiwaniu się nimi. Są to meody pomocnicze i rzadko tylko mogą być stosowane w sposób samodzielny; bez przeprowadzenia równoległych badań z pomocą innych, bardziej rzetelnych metod badawczych. Toteż wnioski, jakie z nich wypływają, traktować należy z reguły jako twierdzenia hipotetyczne, wymagające dalszej naukowej weryfikacji.

¹⁸ *Ibid.*, s. 94—97.

¹⁹ Por.: S k o r n y: *op. cit.*, s. 172.

²⁰ Por.: *Analizy i próby technik badawczych...*, s. 54.

²¹ Por.: N o w a k: *Studia z metodologii nauk społecznych*, *op. cit.*, s. 287—366.

РЕЗЮМЕ

Сначала автор приводит разные способы понимания выражений „анкета” и „опросный лист”. Исследователь выражает мнение, что при составлении их обязывают почти одинаковые методологические принципы, так как существующие между ними различия носят не столько качественный, сколько количественный характер. Поэтому они рассматриваются вместе. Главным предметом рассуждений автора (кроме определения типов анкет и опросных листов) являются этапы их конструирования, виды анкетных и опросных вопросов, требования, предъявляемые к этого рода исследованиям, а также их недостатки и преимущества.

В статье представлены следующие этапы конструирования анкет и опросных листов: 1) постановка проблемы или точное сформулирование предстоящего исследования, 2) установление вопросов, 3) составление инструкции или вступительного объяснения, предшествующего ответам на поставленные вопросы, 4) пробные исследования, являющиеся попыткой проверки — могут ли составленные анкеты и опросный лист служить инструментом исследований, 5) подготовка окончательного варианта анкеты и опросного листа.

Из анкетных вопросов более подробно описаны открытые и закрытые вопросы. Из закрытых вопросов автор выделяет альтернативные, дизъюнктивные и конъюнктивные. Все они проиллюстрированы примерами.

К анкетным исследованиям предъявляются следующие требования: 1) целесообразность выбора проблем (в настоящее время они другими методами исследоваться не могут), 2) соответствующая форма и содержание вопросов, 3) правильная очередность вопросов, 4) соответствующий способ проведения исследований, 5) критическая оценка собранного материала.

Автор перечисляет следующие преимущества такого рода исследований: 1) они дают возможность изучить возможно точно все то, что относится к высказываниям опрошиваемых, 2) могут проводиться в сравнительно короткое время и ими может быть охвачено большое число людей. Недостатками такого рода исследований автор считает, во-первых, неправильную формулировку вопросов, во-вторых, неуверенность в правдивости ответов.

R É S U M É

L'auteur présente d'abord les diverses manières d'entendre les „enquêtes” et les „questionnaires”. Il exprime l'opinion qu'ils obligent, à leur construction, presque les mêmes principes méthodiques, parce que les différences entre eux ne sont pas tant de qualité que plutôt de quantité. C'est pourquoi il les discute conjointement. Le sujet principal de l'examen de l'auteur — outre la détermination des enquêtes et des questionnaires — ce sont les étapes de leur construction, les genres de questions d'enquêtes et de questionnaires, les exigences posées aux études d'enquêtes et de questionnaires, leurs avantages et désavantages.

Les étapes de la construction des enquêtes et des questionnaires comprennent les points suivants : 1) la position du problème ou la formulation exacte des études proposées, 2) la détermination des questions, 3) la composition de l'instruction ou de l'explication précédant les réponses des personnes examinées aux questions posées, 4) les études d'essai qui sont l'épreuve, si l'enquête ou le questionnaire construits peuvent servir comme l'instrument suffisant des études, 5) la préparation de la version définitive des formulaires des enquêtes et des questionnaires.

Parmi les questions d'enquêtes et de questionnaires on a distingué et décrit largement les questions ouvertes (libres) et fermées (catégorisées). Parmi les questions fermées on a isolé en outre les questions alternatives, disjonctives et conjonctives. On a illustré toutes les questions susdites avec les exemples.

Parmi les exigences posées aux études d'enquêtes et de questionnaires on a compté surtout: 1) la convenance des problèmes examinés qui dans l'actuelle situation méthodique ne se laissent pas étudier avec les méthodes d'investigation plus exactes, 2) la forme et la teneur convenables des questions, 3) l'ordre régulier de succession des questions, 4) la manière convenable d'effectuer les enquêtes, et 5) l'évaluation critique du matériel rassemblé.

Les avantages des études d'enquêtes et des questionnaires on voit surtout dans les faits, 1) qu'elles permettent à examiner de la façon possiblement précise tout ce que se rapporte aux réponses des personnes enquêtées et 2) qu'elles peuvent être effectuées en temps assez bref, en embrassant en même temps un grand nombre de personnes questionnées. L'auteur voit les désavantages de ces études surtout en fautive formulation des questions, comme de même en absence de la certitude concernant la vérité des déclarations des enquêtés.